

Шаф О. В.,*кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української літератури**Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

У ПОЛОНІ СТРАХУ Й ВИНИ: ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ВЗАЄМИН СИНА З БАТЬКОМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІРИЦІ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті на матеріалі української лірики ХХ століття (поезії П. Тичини, Д. Фальківського, М. Йогансена, В. Стуса, І. Малковича) розглядається специфіка художньої презентації конфліктних синівсько-батьківських стосунків, а саме – переживання породжених ворожістю провини й страху ліричного героя-сина перед батьківською фігурою, що часом уособлює його Супер-его, крізь призму маскулінної едіпової ситуації, реставрованої в ліричному тексті й часом спроектованої на ширше коло позаперсональних відношень.

Ключові слова: маскулінність, лірична свідомість, синівсько-батьківські взаємини, батьківська фігура, едіпів комплекс, українська лірика ХХ століття.

Постановка проблеми. За нових інтерпретаційних підходів до української лірики ХХ століття, зокрема гендерно-психологічного, у дослідницький фокус потрапляють її периферійні смислові «зони», однією з яких є семіосфера батьківства, що включає концептуалізацію батьківської фігури та синівського ставлення до неї. Батьківську фігуру в (ліричній) свідомості репрезентують, окрім постаті батька-родителя, предка, образи учителя-наставника, лідера, ватажка, духовного авторитета, Бога і подібні, а отже, синівсько-батьківські стосунки, рефлексовані в ліриці, виходять далеко за межі приватної родинної проблематики, сягаючи релігійних, культурних, національно-громадянських аспектів життя.

У вітчизняній літературній традиції, позначеній патріархальною культурою, батьківська постать ушановується, часом сакралізується, глоризується, постає взірцем для наслідування, беззаперечним авторитетом. Наприклад, у відносно «свіжій» антології «Книга про батька. Українські поети ХІХ – ХХ ст.» (Київ : Криниця, 2013) зібрано тексти з винятково позитивним, ідеалізованим образом батька. На тлі такої традиції особливо цікавими видаються тексти, де виражено (переважно через метафоричний код) ворожість до батьківської фігури та супровідні почуття страху й провини. Методологією, яка пояснює амбівалентне ставлення до батька, зокрема й кастраційну психосимптоматику, є психоаналіз, зокрема фрейдистське вчення про едіпів комплекс. Позитивне й негативне ставлення до батьківської фігури по-різному вмотивоване та емоційно виражене в маскулінній та фемінінній (ліричній) свідомості, що актуалізує гендерну методологію. Хоча гендерний психоаналіз як наукова галузь не окреслений, ще З. Фройд намагався диференціювати «сценарії» едіпового конфлікту хлопчиків і дівчаток, закладаючи в такий спосіб його підвалини. Отже, прояв синівського / дочірнього ставлення до батьківської фігури в ліриці, ґрунтований на маскулінній / фемінінній едіповості, не просто є гендерним диферентом тексту, але й сприяє виявленню глибинних шарів його смислу, «раціоналізованих»

у угоду культурним нормам, «прикритих» соціально затребуваною проблематикою, тощо. Закодований психічний «зміст», однак, залишається енергетичним «двигуном» ліричного твору, основним, а не периферійним його «меседжем».

Період формування батьківського образу у свідомості дитини визначено в психоаналізі по-різному: за З. Фройдом, роль батька суттєво зростає з початком едіповості, тобто з уходженням у сферу культури (соціалізацією), і пов'язана з формуванням перших табу, отже, фігура батька втілює закон і необхідність самообмеження. Інші психоаналітики, зокрема М. Кляйн, фіксують наявність у психіці дитини батьківського імаго – як «доброго», так і «загрозливого» – ще в доедіповий період, що зумовлює більшу варіативність едіпового «сценарію». У фрейдизмі окреслено риси маскулінного едіпового ставлення до батька, яке є значно конфліктогеннішим, ніж фемінінне: синівський психоконкомплекс ворожості й суперництва (гнів, образа, тривога, страх, ревності, заздрість) у поєднанні зі стратегією ідентифікації з батьківською фігурою («бути-як-батько», «бути-замість-батька») веде до амбівалентного ставлення до неї сина. Його вираз у ліриці проблематизований через самоцензуру, табу патріархально орієнтованої культури на знецінення й критику батьківського авторитету. Переживання провини за ворожість до батька також схиляє до позитивізації його образу. Крім того, почуття едіпової ворожості витісняється під тиском страху «кастрації» (відплати), а також необхідності ідентифікації з батьком задля утвердження маскулінного статусу, адже солідаризація з ним допомагає віддалитися від матері на завершальній стадії едіпового конфлікту. Гальмування його нормального перебігу зумовлює фіксацію на окремих його фазах, а отже – психічний регрес, що веде до неврозу. Часто полам його сублимації стає творчість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У літературознавстві психічні механізми позитивізації / негативізації батьківської фігури в художньому творі системно не розглядалися. Переважно у фокус уваги дослідників потрапляла специфіка конкретного образу батька (його аналога), яка розглядалася в межах художньо-естетичної цілісності твору. Гендерні літературознавчі студії, особливо ті, що ґрунтуються на соціоконструктивістських засадах, сфокусовані переважно на дослідженні художньої імплементації маскулінних / фемінінних моделей і не торкаються проблем вираження в тексті синівсько-батьківських (як і дочірньо-батьківських) взаємин і сформованого через це психоконкомплексу маскулінності в його індивідуальних і національних вимірах.

Мета статті – розгляд специфіки художньої концептуалізації батьківської фігури в українській ліриці ХХ століття крізь призму едіпової синівської психосимптоматики кастраційного страху й провини.

Виклад основного матеріалу. В українській ліриці ХХ століття не надто часто концептуалізується батьківська фігура (на відміну від материнської, що зумовлено передусім ментальними причинами). Експлікований у ліричному творі образ батька часто деперсоналізований, почуття до нього ліричного наратора-сина шаблонні, продиктовані швидше культурними нормами, ідеологічними завданнями митця, а не психічними імпульсами. Однак у низці творів оприявлено синівський едіпів конфлікт, а батьків образ постає ворожим, грізним, таким, що уособлює Супер-его ліричного суб'єкта. Зазвичай такі твори «не зручні» для дослідників, тому обійдені увагою, та в них «омовлюються» психічні «плани», важливі для розуміння авторської свідомості та ширше – національного маскулінного характеру.

У спогадах ліричного наратора поезії П. Тичини «Під моїм вікном...» (1911) ворожість до батька прямо не виражена, однак зафіксовані в дитячій пам'яті картини його жорстокого поведіння з матір'ю, його смерті, яка чомусь не викликала жалю, указують на едіпову симптоматику синівської ворожості. Через три десятиліття сюжет захисту матері від батькових кулаків зрине в його поезії «Берізка» (1938): малий син тоді «кинувся до лави – отам, де сокира...» [7, с. 428]. Саморефлексія героя – «обмер тоді весь я», «той день не забуду» – відбиває ситуацію психічної травми. У ретроспективному епізоді емоційної близькості матері й сина в поезії Д. Фальківського «Пройшли сумніви...» едіповий «підклад» увиразнено сплавом утіхи й страху перед батьком, який під час зображеної сцени полює на вовків. Його постріли лякають хлопчика, адже, підсвідомо чекаючи від батька розплати за свою любов до матері, він бачить і себе об'єктом «полювання». Трансляція едіпової кастраційної тривоги в ліричних текстах поодинокі, адже оголює надто особистісний досвід, що не прийнятно для маскулінної техніки письма.

Ситуація зіткнення батька й сина як непримиренних суперників у воєнному протистоянні – у змістовому епіцентрі поезії Д. Фальківського «Зійшлись обоє на багнетах...»: «В одного: – Сину! – з-під кашкета... / В другого: – Батьку, одійди!...» [8, с. 79]. Напруження моменту батькового вичікування й синового страху – «Кашкет мовчить і жде на сина, / А син осикою тремтить. / На перекошені обличчя – / Не біль, не втома – дикий сказ» [8, с. 79] – «знімає» кулеметна черга, якою вбито обох. У цій драматичній сцені (що могла бути побачена автором під час його участі у воєнних діях) переломлюється й емоційна палітра синівської едіпової ворожості до батька-супротивника.

У маскулінній ліричній свідомості образ померлого батька набуває смислу Супер-его, повсякчасного контролю, «свідка» життєвих перипетій, каталізатора страху й провини. У присвяченому батькові циклі М. Йогансена «Іще одна ніч» батьківська фігура оприявлена поліфонічно: у вдячному пригадуванні турботи батька про добробут дітей та, скажімо, в асоціативній проєкції його фігури на образ моря з «обличчям сивим й суворим», що «дивиться на сина». Танатичний страх, пов'язаний із батьківською фігурою, метонімізований в образі чужої хворої руки: в одній поезії ця рука – самого ліричного Я, але актуалізований у наступному тексті образ руки батька, яку більше не тримати, дає змогу трактувати образ руки в циклі як символ зв'язку сина й померлого батька, знак його влади над душею сина. Така символіка руки – «дерев'яної, сухої» руки мертвого батька – у його поезії «Отець», побудований як монолог-виправдання червоно-

арміяця уві сні перед мертвим батьком, є уособленням порушеного сином закону. У циклі М. Йогансена актуалізований також інший, позитивний, аспект синівсько-батьківських взаємин: окрім туги за ним, ліричний наратор поезії циклу «Залетіли з Німеччини буки...» переживає свою екзистенцію як продовження роду батька: утілення його фігури – буки з Німеччини (з тих країв походить рід поета) – на вільній землі дали щедри пагони (синівська фігура), які повертаються на батьківські терени, несучи оновлення – ідеї комунізму. Мотив синівської відплати батьківській фігурі експлікує ще один смисловий шар цієї поезії: сини-комуністи повертають на Захід утілені в життя ідеї Лібкнехта й Маркса [2, с. 68].

Лірика В. Стуса дає простір інтерпретаціям «у душі Фрейда», як дещо поблажливо окреслив їхню перспективу К. Москалець у студії «Страсті по вітчизні. Лист до мандрівника на Схід» [4]. «Прикривши» свої спостереження дуальності ставлення Стусового ліричного Я до «батьківської фігури» Бога «відблисками» чи то «гетевсько-прометеївського вогню», чи то гностицизму, К. Москалець просто не назвав своїм словом, але точно відчув суть такої психосимптоматики – едіпів конфлікт. У поезіях В. Стуса «Тато молиться Богу...», «Вони сидять за столом...», «Ну й сон – нападати не хоче...» батько й мати – двоєдина фігура, уособлення вини ліричного героя за завданий біль – «Біда мені ваша болить» (див. детальніше [10]). Провина перед згорьованими рідними справді мучила поета, але якщо провина перед матір'ю транслюється в спектрі болісно-ніжних почуттів, то батька він боявся розчарувати, наразитися на його гнів. Про це свідчать, зокрема, спогади сина, Дмитра Стуса, про відвідини діда Семена на смертному одрі та надзвичайно пригнічений стан його батька-арештанта після останніх дідових слів: «Сину, яка мені тяжка ця ганьба...» [6, с. 326].

Стимулює вираз у ліриці провини, як, власне, і позитивних почуттів до батька, ситуація його смерті. У поезії В. Стуса «Сто чорних псів прогавкало. Сто псів...» (збірка «Палімпсести») художньо відтворено переживання, спричинені смертю батька поета. Його образ тут водночас ніжно-змалилий («Мій хорий орлику!»), – так подумки звертається до нього ліричний герой і випросторений на весь світ, як Бог, як совість: «Старечою ходою / із костуром – іще бриниш мені / всеобрієм». Ліричний герой, спокутуючи невільний «гріх» зганьблення батькового імені (про це знає арештант Василь Стус), готовий понести Христову кару від Батька, й тому промовляє біблійне: «Хай помине ця чаша! Але так, / як хочеш Ти. Не я. Перечекає / чи помине. Стули уста. Мороз / смертельних вінць ляга на них, мов іній». В образі власних смертно стулених, застиглих вуст відчитується готовність ліричного Я перебрати на себе батькову смерть, померти за нього, щоб відкупити свій «гріх». Образ померлого батька метонімічно концентрується в образі його очей як втілення його докору: «Два дальніх ока. І один / твій погляд – геть усе збагнулий», що асоціативно оприсутнює мотив Божого всевидячого ока, а за ним і синівської совісті. Мотив смерті батька в цій поезії В. Стуса відтінено козацьким поховальним ритуалом через концепти червоної китайки, козачого коня, фольклорну алюзію – «козака несуть...», що означає проєкцію образу батька в площину козацького минулого, його наснаження ідеєю національного героїчного чину. Ситуація повернення сина до батька за останнім прощальним пробаченням метафорично корелює з біблійним мотивом блудного сина: «Це ти? Це я, твій блудний син», – що теж обіпертий на

маскулінну едіпову психоситуацію «повороту» від агресивного антагонізму до солідаризації з батьком. Долання всіх конфліктних «кордонів» із ним в останньому спокутувальному пориві – промовистому жесті ліричного героя В. Стуса – «Тулось живцем усім, усеньким / живцем – до сірої щоки,» – однак, не дає полегшення й не позбавляє його від розплати-смерті, адже нею наповнено весь світ, у якому «земля посовгнулась» і «небо гробове». Совість ліричного суб'єкта катує його за «гріх» – не так ганебного ув'язнення, як ворожості до батька, яка раптом справдилася у факті його смерті. Совість постає потужною самодеструктивною силою, зняряддя «самовбивства», метафорично втілюючись у поезії в образі зловісних чорних псів:

З усіх усюд, усіх кутків
великих кулилось сто псів.
Мене в усі ловили очі.
Хто збавив нам віка, зурочив?

І гавкало сто чорних псів [5, с. 352].

Поезія «Сто чорних псів прогавкало. Сто псів...» – одиничний текст у доробку В. Стуса з такою відвертістю ліричного вираження провини перед батьком, душевного болю. Напружені синівсько-батьківські взаємини знайшли художнє втілення й у незакінченій повісті В. Стуса «Подорож до Щастівська»: автобіографічний головний герой переживає провину перед батьком, бо не виправдав його сподівань. Загострює колізію мазохістського самокатування совістю в повісті ситуація тяжкої хвороби батька.

У поезії В. Голобородька «Золоті глечики груш» архаїчна за суттю фантазія – «його [батька] тіло стало землею» – актуалізує в його образі семантику смерті-жертви й відплати, саме тому ліричний герой-син відчуває страх («дівчата бояться ходити по калину у луг, / кажуть, що то твої [батька] руки») і відмовляється від ідентифікації з ним, конкретно – від наслідування його професії, щоб й не завдати йому фізичної шкоди: «Я не оратиму землі – бо тобі ж болітиме! / Я не сяду на трактора – бо тобі ж важко буде!» [1, с. 46] В едіповому смислово-підтексті син боїться (власного бажання) посісти місце батька, тобто замінити його собою, і в такий спосіб остаточно «витіснити» його з життя, наразитися на його «помсту».

Інтеграція батьківської фігури в загрозливий, містичний, демонічний світ у циклі І. Малковича «Все поруч» є наслідком маскулінної едіпової ворожості до батька та страху його помсти. В епіцентрі змісту циклу – інфантильні спогади героя не так про реальні події, як про свої гнітючі переживання. Референція вражень від страхітливої темряви з образами діда («Як я чорта боявся коли мене посилали під вечір / Набрати картоплі в пивниці <...> / а ще бачу як зараз: дідо сидить в глибині / При відчинених дверях / Картоплю на дві половинки розрізує для садіння» [3, с. 212]) та батька («... я кладки в чотири заходи не перейшов, / бо навпроти – незримий – не давав мені хтось перейти / Та ще й татовим голосом остерігав: / «не оглянься» <...> / ...озирнувшись, злякався я <...> підземного зблиску татових віч, / Але я все ж припав, я закутався в татові руки – / Чужим холоднуло» [3, с. 213]) виявляє витіснену ворожість до батьківської фігури та зумовлені нею провину, тривогу, страх. Особливо чітко наративізована едіпова психосимптоматика в наведеному фрагменті поезії III циклу «Все поруч»: у ретроспективній ситуації нічного рибалення сина з татом деталь «перейти кладку» в напрямі до батька

означає намір наратора подолати едіпову синівську ворожість до нього й перейти на новий психічний етап ідентифікації з ним. (Психічна символіка образу кладки (містка) – фалічна, означає сексуальну потенцію, має і похідні смисли – зв'язок із потойбічним, народження / смерть, загалом перехід [9, с. 457]). Образ «незримого», хто заважає «перейти кладку», є негативізованим батьківським імаго, джерелом кастраційної загрози, по суті, уособленим страхом. Деталі «не оглянься» є засторогою від психічного регресу, «підземний зблиск татових очей» активізує демонічне в батьківському образі, амбівалентність ворожого й приязного ставлення сина до батька увиразнена також у деталі «холоднуло» від татових рук, до захисту яких, зрештою, вдався хлопчик.

Висновки. Спектр епізодично вираженого в ліриці синівського едіпового негативу до батьківської фігури коливається, отже, від ретроспективи синівської неприязні до батька з різними варіантами «раціоналізації», демонізації його образу, зокрема й такого, що після смерті стежить, контролює сина, до зображення його силового протистояння з батьком (переважно в громадянських за проблематикою творах). Застосований у студії гендерно-психологічний підхід дав змогу не лише сфокусувати увагу на досі не надто «популярних» творах українських митців минулого століття та запропонувати обґрунтовану інтерпретацію їхнього смислу, але й торкнутися засад психології творчої самореалізації. Попри віддаленість часових і стилевих «координат» розглянуті поезії близькі емоційним підложжям – комплексом витісненої ворожості (неприязні, суперництва), кастраційного страху (страху батькової помсти-реваншу) та провини (саморепресії Супер-его). Це засвідчує реальний вплив маскулінної психоматриці на творчу свідомість, що зумовлює вияв її «сліду» й у значно презентативнішій у вітчизняній ліриці темі антиколоніального опору, богоборства, стратегії ревізії чільних авторитетів, що через свою масштабність виходить за межі статті.

Література:

1. Голобородько В. Летюче віконце: Вибрані поезії / Вступ. ст. І. Дзюби. Київ : Український письменник, 2005. 463 с.
2. Йогансен М. Поезії / редкол.: В. Біленко та ін.; упоряд., вступ. ст., прим. С. Крижанівського. Київ : Радянський письменник, 1989. 196 с.
3. Малкович І. Все поруч. Вибрані вірші, переклади, есеї, інтерв'ю. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2010. 336 с.
4. Москалець К. Страсті по вітчизні. Лист до мандрівника на Схід. *Критика*. 1999. Ч. 6 (20). С. 4–14.
5. Стус В. Зібрання творів : у 12 т. / редкол.: Д. Стус (голова) та ін. Київ : Факт, 2009. Т. 5: Палімпсести (Найповніший незавершений корпус). 768 с.
6. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. Київ : Факт, 2005. 368 с.
7. Тичина П. Зібрання творів у 12-ти томах / гол. ред. О. Гончар. Київ : Наукова думка, 1984. Т. 2. Поезії 1938–1953 років. 666 с.
8. Фальківський Д. Поезії / редкол.: В. Біленко та ін.; упоряд., вступ. ст. прим. Ю. Коваліва. Київ : Радянський письменник, 1989. 175 с.
9. Фрейд З. Собрание сочинений в 10-ти т. / под общ. ред. М. Аграчевой, А. Боковиной, Е. Калмыковой. Москва : ООО «Фирма СТД», 2006. Т. 1: Лекции по введению в психоанализ и Новый цикл. 608 с.
10. Шаф О. Лірика Василя Симоненка, Василя Стуса, Тараса Мельничука: гендерно-психологічні доміанти. *Бібліотека «Дивослова»*. № 1. 2018. 60 с.

Шаф О. В. В плену страха и вины: проблематизация отношений отца и сына в украинской лирике XX века

Аннотация. В статье на материале украинской лирики XX века (П. Тычина, Д. Фальковский, М. Йогансен, В. Стус, И. Малкович) рассматривается специфика художественной презентации конфликтных отношений отца и сына, а именно – переживание последним порожденных его враждебностью вины и страха перед отцовской фигурой, которая может представлять также сыновье Супер-его, сквозь призму маскулинной эдиповой ситуации, реставрированной в лирическом тексте и частично спроецированной на более широкий круг внеличных отношений.

Ключевые слова: маскулинность, лирическое сознание, отношения отца и сына, отцовская фигура, эдипов комплекс, украинская лирика XX века.

Shaf O. In captivity of fear and guilt: the problematization of father-and-son relationship in Ukrainian lyrics of the XXth century

Summary. The article deals with the specificity of artistic implementation of conflict relationships between a father and a son in Ukrainian lyrics of the XX century (P. Tychyna, D. Falkyvsky, M. Yogansen, V. Stus, I. Malkovych), son's fear and guilt generated by his Oedipus hostility to his father (his figure represents son's Super-ego) and extrapolated in the texts to a wide field of relationships.

Key words: masculinity, lyric consciousness, relationships between father and son, father's figure, Oedipus complex, Ukrainian Lyrics of XX century.